

XII: ਪਾਠ 1

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ

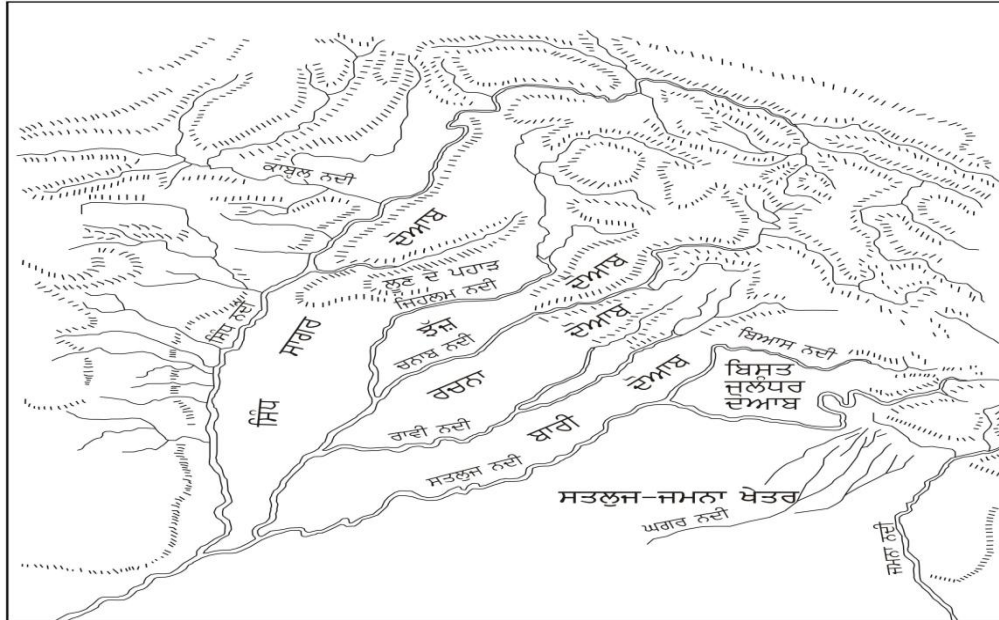
(ਲਗਭਗ 1450-1550 ਈ.)

1. ਭੂਮਿਕਾ
2. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ
3. ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ
4. 'ਹਿੰਦੂ' ਸਮਾਜ
5. ਇਸਲਾਮ: ਸੁੰਨੀ, ਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਸੂਫੀ
6. ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਧਰਮ: ਸ਼ੈਵ, ਵੈਸ਼ਨਵ ਅਤੇ ਸ਼ਾਕਤ
7. ਨਵੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰਾਂ: ਗੋਰਖਨਾਥੀ ਜੋਗੀ, ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ, ਅਤੇ 'ਭਗਤ' ਕਬੀਰ ਜੀ

1. ਭੂਮਿਕਾ

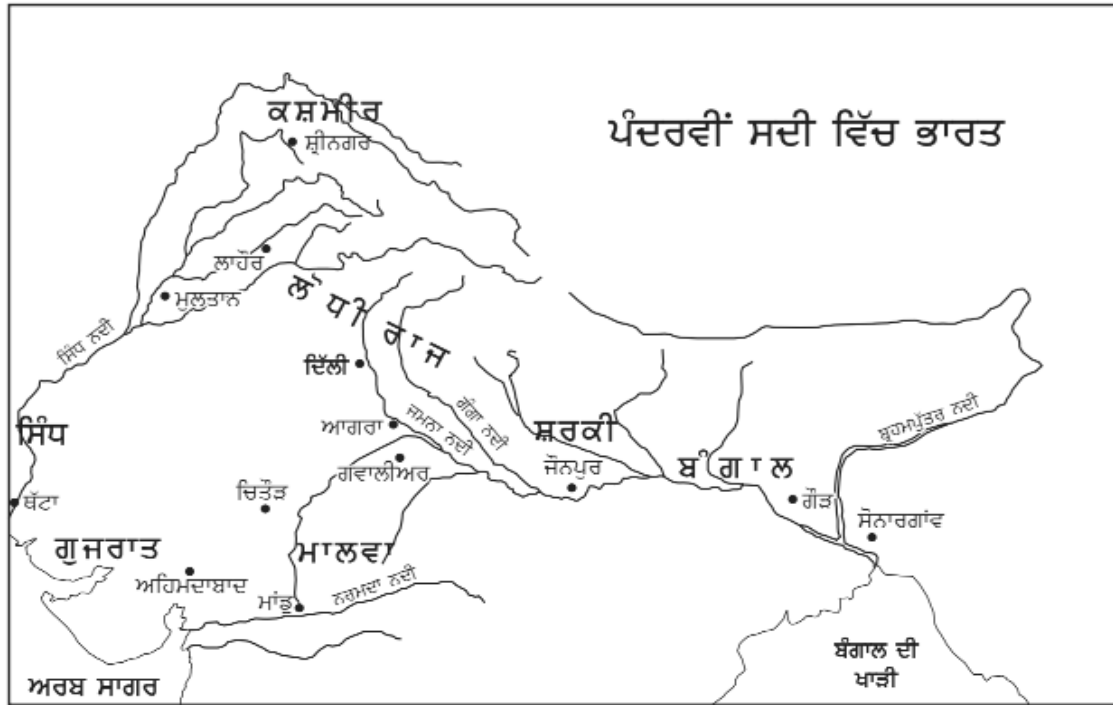
- 1.1 ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਉਸ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜੋ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ, ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਥਾਰ ਮਾਰੂਥਲ, ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਜਮੁਨਾ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿੱਤ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਦੁਆਬ ਹਨ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਅਤੇ ਜਮੁਨਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਮੈਦਾਨ ਨੂੰ ਘੱਗਰ ਨਦੀ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੀ ਹੈ। ਲਗਭਗ ਸੰਨ 1450 ਤੋਂ ਮੁਢਲੀ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲੋਧੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤ ਤੇ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਪੰਥ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਗੱਲ ਅਸੀਂ ਅਗਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਕਰਾਂਗੇ।

ਪੰਜਾਬ ਖੇਤਰ

- 1.2 ਇਸ ਕਾਲ ਤੱਕ ਇਸਲਾਮ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ 'ਤੇ ਉਸਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਮਹਿਮੂਦ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਨਾਲ ਆਏ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿਪਾਹੀ, ਹਾਕਮ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ, ਬੁੱਧੀਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਥੇ ਆਪਣਾ ਵਸੋਬਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਬਹੁਤ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਜਾਂ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁੰਨੀ ਅਤੇ ਸ਼ੀਆ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਕਰਦੇ ਸਨ।
- 1.3 ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਗੋਚਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਹਿੰਦੂ' ਕਹਿ ਕੇ ਜਾਣਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਰਥਾਤ 'ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਦੇਸ਼', ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ, ਬਾਹਰਲੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ 'ਹਿੰਦੂ' ਦਾ ਅਰਥ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਸਨ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਇਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਣ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਰੀਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਸ਼ੈਵ, ਵੈਸ਼ਨਵ ਅਤੇ ਸ਼ਾਕਤ ਮੱਤਾਂ ਤੋਂ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ

ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਹਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਸਨ: ਸ਼ੈਵ ਮੱਤ ਵਿੱਚ ਗੋਰਖਨਾਥੀ ਯੋਗੀ, ਵੈਸ਼ਨਵ ਮੱਤ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ, ਅਤੇ ਸੰਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਕੱਢ ਸਨ ‘ਭਗਤ’ ਕਬੀਰ ਜੀ।

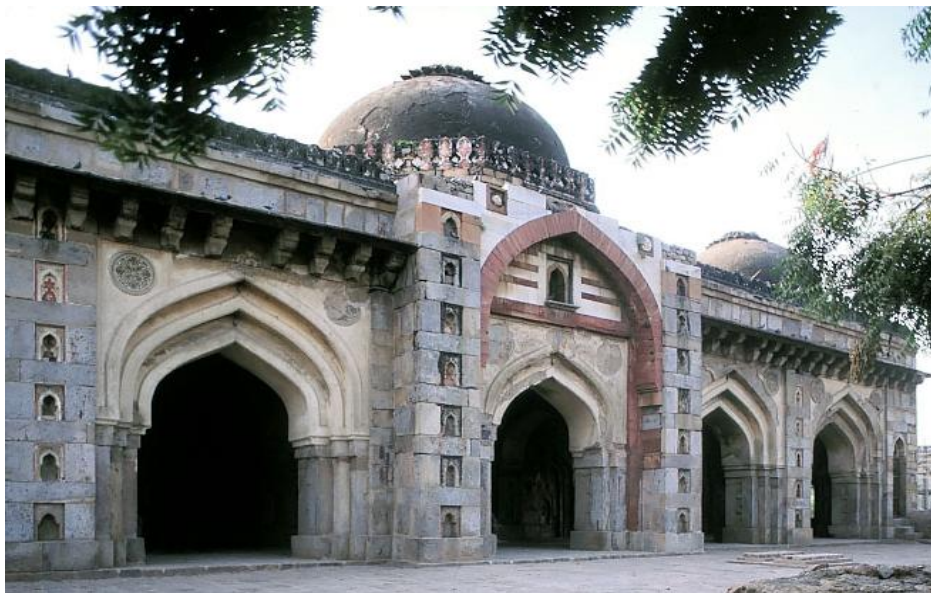

2. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ

2.1 ਸੰਨ 1451 ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1489 ਵਿੱਚ, ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ (1489-1517) ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਬੈਠਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਨ 1517 ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਸੰਨ 1526 ਵਿੱਚ ਬਾਬਰ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜੀ ਗਈ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਤਿੰਨੋਂ ਹੀ ਲੋਧੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਇਲਾਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਿੱਤ ਸ਼ਰਕੀ ਸਲਤਨਤ, ਜੋ ਕਿ ਜੋਨਪੁਰ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਸੀ, ਦੀ ਸੀ। ਬਹਿਲੋਲ ਨੇ ਇਸਦਾ ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸਾ ਸੰਨ 1486 ਵਿੱਚ ਜਿੱਤਿਆ ਅਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਨੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸੰਨ 1495 ਵਿੱਚ। ਉਸ ਨੇ ਧੌਲਪੁਰ, ਚੰਦੇਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਕੁੱਝ ਇਲਾਕੇ ਜਿੱਤੇ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਤੋਂ ਮੇਵਾੜ ਦੇ ਰਾਣਾ ਸਾਂਗਾ ਨੇ ਚੰਦੇਰੀ ਖੋਹ ਲਿਆ। ਬਹਿਲੋਲ ਅਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਮੁਗਲ ਹਮਲਾਵਰ ਬਾਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਘਟੀਆਂ। ਸੰਨ 1519 ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਲੋਧੀਆਂ ਦੇ ਜੇਹਲਮ ਪਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸੰਨ 1520 ਵਿੱਚ, ਉਸ ਨੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੈਦਪੁਰ (ਐਮਨਾਬਾਦ)

ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਸੰਨ 1524 ਵਿੱਚ, ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1526 ਵਿੱਚ, ਪਾਣੀਪਤ ਵਿੱਚ ਬਾਬਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੇ ਲੋਧੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੇ ਇਹ ਦੱਸ ਦਈਏ ਕਿ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤਿੱਖੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ।

- 2.2 ਲੋਧੀ ਸੁਲਤਾਨ ਅਬਾਸੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਖਲੀਫਾ (ਇਸਲਾਮੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ) ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ। ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਕੱਟੜ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਹੀਦ ਮਸੂਦ ਸਲਾਰ ਦੇ ਨੇਜ਼ੇ ਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ਜਲੂਸ ਗ਼ੈਰ-ਇਸਲਾਮੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬੰਦ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਾਰਾਂ ਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣਾ ਵੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੌਲਵੀਆਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਉਸਨੇ ਉਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ, ਜੋ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਧਰਮ ਉਤਨਾ ਹੀ ਸੱਚਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਇਸਲਾਮ, ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।
- 2.3 ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦਾ ਨਿਆਇਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਵੱਲ ਝੁਕਾਅ ਦਾ ਕਾਰਣ ਉਸਦਾ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਇਸਲਾਮ ਵੱਲ ਝੁਕਾਅ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਇਸਲਾਮੀ ਨਿਆਇਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਅਨੇਕ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਜਿਸ ਵੀ ਕਸਬੇ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਚੋਖੀ ਆਬਾਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਮੁਫਤੀ (ਇਸਲਾਮੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ) ਦੀ ਮਦਦ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਵੀ, ਸ਼ਰੀਅਤ (ਇਸਲਾਮੀ) ਕਾਨੂੰਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਨਿਆਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਜਾਇਦਾਦ ਸਬੰਧੀ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਮੋਠ ਕੀ ਮਸਜਿਦ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਇੱਕ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ

- 2.4 ਪਹਿਲੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲੋਧੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਸਿਰਫ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ (ਉਲੇਮਾ) ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਸ਼ੇਖਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਕਦ ਵਜ਼ੀਫੇ ਜਾਂ ਮਾਲੀਆ-ਮੁਕਤ ਜਗੀਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ, ਮਸੀਤਾਂ ਅਤੇ ਖਾਨਗਾਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਲਈ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਜਾਂ ਕਬੀਲੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਈਅਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਲੋਧੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਵਧੀਕੀਆਂ ਝੱਲਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਜ਼ੀਆ ਨਾਂ ਦਾ ਕਰ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਲੋਧੀ ਰਾਜ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਕਰ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।
- 2.5 ਲੋਧੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਤੇ ਸਿਰਫ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਫਗਾਨ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਉਹੀ ਸਨ। ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਬਦਲੀ ਤਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ (ਸਰਕਾਰ) ਦੇ ਖਾਨਦਾਨੀ ਮਾਲਿਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।
- 2.6 ਲੋਧੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਭਰਵੀਂ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵਿਚਲੇ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਤੇ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਖੱਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਥਾਨਕ ਹਾਕਮ ਅਕਸਰ ਹਿੰਦੂ ਮੁਨਸ਼ੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਕਾਨੂੰਗੋ, ਜੋ ਕਿ ਸਥਾਨਕ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣ, ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਅਵਸਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਬਹੁਤੇ ਸਾਰੇ ਚੌਧਰੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹੇਠ ਕਈ ਪਿੰਡ ਸਨ, ਹਿੰਦੂ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮ (ਮੁਖੀਆ) ਹਿੰਦੂ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਟਵਾਰੀ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਸਨ।

3. ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ

- 3.1 ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਰਗ ਸਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਪਦਧਾਰਕ, ਖਾਨ ਅਤੇ ਮਲਿਕ ਆਦਿ ਲੋਧੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਨ। ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੀ ਰੀਸ, ਉਹ ਵੀ ਬਹੁਤ ਐਸ਼-ਪ੍ਰਸਤੀ ਅਤੇ ਵਿਖਾਵੇ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ, ਮਹਿਲਨੁਮਾ ਹਵੇਲੀਆਂ, ਨਰਤਕੀਆਂ, ਗੁਲਾਮ, ਗਾਇਕ ਅਤੇ ਹਸੰਦੜ ਚੁਟਕਲੇ ਬਾਜ਼ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਆਪਣਾ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਮਸੀਤਾਂ ਬਣਵਾਉਂਦੇ; ਅਤੇ ਉਲੇਮਾ (ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ) ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕਰਦੇ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਜਦਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ।

- 3.2 ਉਲੇਮਾ ਮੱਧਿਅਮ ਵਰਗ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਸਨ। ਕਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਮੁਫਤੀ ਵਜੋਂ ਨਿਆਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸੰਚਾਲਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸਮੂਹਿਕ ਇੱਕਠ ਅਤੇ ਰਿਵਾਇਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਕਰਾਉਣਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਸੀ। ਇਸਲਾਮੀ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਸਨ: ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ (ਤਫਸੀਰ), ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਕਥਨ (ਹਦੀਸ), ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਕਾਨੂੰਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਫਿਰਕੇ ਸੂਫੀ ਸ਼ੇਖਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਦਸਾਂਗੇ) ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਇੱਜ਼ਤ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੇਖਾਂ ਅਤੇ ਪੀਰਾਂ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖਜ਼ਾਦਾ ਅਤੇ ਪੀਰਜ਼ਾਦਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਇੱਜ਼ਤ ਮਿਲਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਈਅਦਾਂ ਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਇੱਜ਼ਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਚਾ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬਾ ਅਫਗਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਵਾਨ, ਸਿਪਾਹੀ, ਮੁਨਸ਼ੀ, ਵਪਾਰੀ, ਦੁਕਾਨਦਾਰ, ਹਕੀਮ, ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।
- 3.3 ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਰਾਜ ਮਿਸਤਰੀ, ਲੁਹਾਰ, ਲਲਾਰੀ, ਜੁਲਾਹੇ, ਮੋਚੀ, ਤੇਲੀ ਅਤੇ ਝੀਵਰ ਆਦਿ ਸਨ। ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਸਤੂ ਗੁਲਾਮ ਸਨ, ਅਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਸੀ।
- 3.4 ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਸਬੇ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ, ਦੋ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਸਬੇ ਜਿਵੇਂ, ਤੁਲੰਬਾ, ਪਾਕਪਟਨ, ਜਲੰਧਰ, ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ, ਸਰਹਿੰਦ, ਥਾਨੇਸਰ, ਪਾਣੀਪੱਤ, ਅਤੇ ਨਾਰਨੌਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਕਰਕੇ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ, ਉਹ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਗਿਆਨ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਦਵਾ-ਦਾਰੂ, ਖਗੋਲ, ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਸਨ।
- 3.5 ਜਿਹੜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਵਿਚਰਦੇ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਸ਼ੱਕਰਗੰਜ, ਜੋ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਨੇ ਤੇਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਦੋਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬੀਰ ਗਾਥਾ ਅਤੇ ਕਿੱਸੇ ਜੁਬਾਨੀ ਗਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸੀ।

4. ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ

- 4.1 ਲੋਧੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਬਾਕੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਸਬਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਸਦੇ

ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਕਸਬੇ ਅਫਗਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਵਸਾਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫੀ ਸੀ। ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਜਿਥੇ ਪੂਰੇ ਦੇ ਪੂਰੇ ਕਬੀਲੇ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਹਿੰਦੂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸਨ।

4.2 ਤੁਰਕ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਹਿੰਦੂ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤ ਬਦਲ ਗਏ ਸਨ। ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਰਾਜਪੂਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਗਏ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਰਾਏ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਉਗਰਾਹੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਵਿਚੋਲੇ ਜਮੀਂਦਾਰ ਬਣ ਗਏ। ਲੋਧੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੁੱਝ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਰਵਾਇਤੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਹੁਣ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਪਾਂਧੇ ਬਣ ਗਏ ਸਨ, ਜੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤੀਆਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ, ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਾਰਮਿਕ ਗਰੰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਵਪਾਰ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰੀ, ਖੇਤੀ ਵਰਗੇ ਕਿੱਤੇ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਨੇ ਛੋਟੀ ਮੋਟੀ ਨੌਕਰੀ ਵੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਜਾਂ ਰਸਮਾਂ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਵਿਅੱਤੀਗਤ, ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਹੋਣ, ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ।

4.3 ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਖੱਤਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਸੀ। ਖੱਤਰੀ ਲੋਧੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸੰਚਾਲਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸੀ। ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੋਟੇ ਲਾਭ ਕਮਾਏ ਅਤੇ ਇਸ ਆਮਦਨੀ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ-ਜਾਇਦਾਦ ਖਰੀਦੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਚੌਧਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰ ਦੇ ਇਸ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਭ ਹੋਇਆ, ਅਤੇ ਇਹ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਖੱਤਰੀਆਂ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਮੋੜਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ 'ਸ਼ਤਰੀ' ਹੋਣ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਅਤੇ ਹੋਂਦ, ਜੋ ਕਿ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਤੋਂ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸੀ, ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ।

4.4 ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਸੀ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਉੱਪਰੀ ਰਚਨਾਂ ਅਤੇ ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ, ਬਿਸਤ-ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬ, ਤੇ ਸੱਤਲੁਜ ਅਤੇ ਜਮੁਨਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਚੌਧਰੀ ਅਤੇ ਮੁਕੱਦਮ (ਮੁਖੀਆ) ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚੋਲੀਏ ਸਨ। ਪਰ ਜੱਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਸਧਾਰਨ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸੀ।

- 4.5 ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਰਖਾਣ, ਮੋਚੀ, ਘੁਮਿਆਰ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਲਈ ਹੋਰ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਝੀਵਰ ਅਤੇ ਨਾਈ ਜੋ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਜੁਲਾਹੇ, ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸੁਨਿਆਰ; ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮੋਚੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਤੇਲੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਲਾਲ, ਗਾਇਕ, ਲਲਾਰੀ ਜਾਂ ਇੱਕ ਦੋ ਦਰਜੀ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਸਨ।
- 4.6 ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਖਾਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਗਿਆਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਮਹਮੂਦ ਗਜ਼ਨੀ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ (ਜਿਸਨੇ ਕਿਤਾਬੁਲ ਹਿੰਦ ਨਾਮੀ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ) ਅਲਬਰੂਨੀ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਚਾਰ ਵਰਣ ਸਨ, ਪਰ ਚਾਰਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਕਈ ਕਿੱਤਿਆਂ ਅਤੇ ਦਸਤਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਈ ਸਮੂਹ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੋਚੀ, ਜੁਲਾਹਾ, ਧੋਬੀ, ਟੋਕਰੀ ਬੁਣਨ ਵਾਲੇ, ਮਛੇਰੇ, ਮਲਾਹ, ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਆਦਿ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ 'ਸ਼ਤਰੀ' ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਵਰਣ ਵੰਡ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਪੂਤ, ਖੱਤਰੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪਣੇ ਉੱਚੇ ਪਿਛੋਕੜ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਸਮਝਦੇ ਸਨ; ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਬਾਕੀ ਹਿੰਦੂ ਆਬਾਦੀ ਨਾਲੋਂ ਉੱਤਮ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।
- 4.7 ਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਿਵਾਇਤੀ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਖੱਤਰੀਆਂ ਨੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਵੇਦ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹਿੰਦੂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਖੱਤਰੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਗਣਿਤ, ਖਗੋਲ, ਸਿਹਤ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨਿਆਂ, ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ, ਸੰਗੀਤ, ਜੋਤਿਸ਼, ਹੱਥ ਪੜ੍ਹਨਾ ਅਤੇ ਜਾਦੂ ਵੱਲ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਸੀ। ਵਿਦਵਾਨ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਸਬਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।
- 4.8 ਰਾਜਪੂਤਾਂ, ਖੱਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਬੇਟੀ, ਬਹੂ ਅਤੇ ਮਾਂ ਵਜੋਂ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਆਦਮੀ ਨਾਲੋਂ ਨੀਵਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਜੋ ਔਰਤ ਬੇਅੋਲਾਦ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਉਸ ਤੋਂ ਆਸ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਪਤੀ ਦੀ ਅਰਥੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਾ ਜਲ ਕੇ ਸਤੀ ਹੋਏ। ਜੋ ਔਰਤ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ ਉਸ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਦਸਲੂਕੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਵਿਧਵਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਾਲ-ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਆਗਮਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਨ।

5. ਇਸਲਾਮ: ਸੁੰਨੀ, ਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਸੂਫੀ

- 5.1 ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ‘ਅੱਲਾ’ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਵਰ ਹੈ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਉਸਦਾ ਰਸੂਲ (ਪੈਗੰਬਰ ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰ-ਦੂਤ) ਹੈ। ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਫਿਰਕੂ ਵੰਡ ਪੈ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਪੁਰਾਣੇ ਫਿਰਕੇ, ਸੁੰਨੀ ਅਤੇ ਸ਼ੀਆ, ਪਹਿਚਾਨਣੇ ਆਸਾਨ ਸਨ। ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਇੱਕ ਅਲੱਗ ਸਮਾਂਨਾਂਤਰ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁੰਨੀ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਨ।
- 5.2 ਸੁੰਨੀ ਉਲੇਮਾ ਨੇ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਵਰ (ਅੱਲਾ) ਦੇ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਹੋਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਸੁੰਨੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਅੱਲਾ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਪੈਗੰਬਰ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅੱਲਾ ਦੀ ਉਚਰੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਉਹ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਕਿਆਮਤ ਦਾ ਦਿਨ (ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਸਭ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ), ਸਵਰਗ (ਜੰਨਤ) ਅਤੇ ਨਰਕ (ਦੋਜ਼ਖ) ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਖ਼ਲੀਫ਼ਿਆਂ (ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ) ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਅਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਚਾਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਪਰਪੱਕ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ: ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪੰਜ ਵਾਰ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਹਰ ਦਿਨ ਰੋਜ਼ਾ (ਵਰਤ) ਰੱਖਣਾ, ਮੱਕੇ ਹੱਜ ਲਈ ਜਾਣਾ, ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ (ਜ਼ਕਾਤ) ਦੇਣਾ।
- 5.3 ਸ਼ੀਆ ਵੀ ਕੁਰਾਨ ਨੂੰ ਅੱਲਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਪੈਗੰਬਰ। ਪਰ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਖ਼ਲੀਫ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਅਲੀ (ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਵਾਈ ਸੀ) ਨੂੰ ਹੀ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਸੱਚਾ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ (ਇਮਾਮ) ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਬਾਰੂਵਾਂ ਇਮਾਮ, ਮੁਹੰਮਦ-ਅਲ-ਮਹਦੀ, ਜੋ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਲੁਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਫਿਰ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਹੁਸੈਨ (ਅਲੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ) ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੇ ਸ਼ੀਆ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਸਵਰਗ ਦੇ ਰਸਤੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ, ਸ਼ੀਆ ਲੋਕ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਾਲ ਤਾਜ਼ੀਆ (ਜਲੂਸ ਕੱਢਣ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾ ਸੋਗ ਮਨਾਉਣ) ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।
- 5.4 ਹਰ ਦਿਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸੀ। ਅਲੀ-ਅਲ-ਹੁਜਵੀਰੀ, ਜਿਸਨੇ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਾਰੇ

ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੁਸਤਕ ‘ਕਸ਼ਫਲ-ਮਹਜੂਬ’ ਰਚੀ ਸੀ, ਗਜ਼ਨਵੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੂਫੀ ਸ਼ੇਖਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅਲੀ-ਅਲ-ਹੁਜਵੀਰੀ ਨੂੰ ‘ਦਾਤਾ ਗੰਜ ਬਕਸ਼’ (ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੇਣ ਵਾਲਾ) ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਚਿਸ਼ਤੀ ਤੇ ਸੁਹਰਾਵਾਰਦੀ ਸੂਫੀ ਸਿਲਸਿਲੇ (ਅਰਥਾਤ ਸਿਰਕੱਢ ਸੂਫੀ ਸ਼ੇਖਾਂ ਤੋਂ ਚੱਲੇ ਘਰਾਣੇ) ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿਲਸਿਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ। ਪਾਕਪਟਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦੀ ਖਾਨਗਾਹ (ਦਰਗਾਹ) ਤੇਹਰਵੀਂ ਤੋਂ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੂਫੀ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦਾ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਉੱਤਰਅਧਿਕਾਰੀ, ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ, ‘ਦੂਜੇ ਫਰੀਦ’ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ।

5.5 ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਸੂਫੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੋਣਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਰੁਹਾਨੀ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਦੁਵੱਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੋਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ (ਹਉਮੇ) ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਪੀਰ (ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਲਾ) ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਥਾ ‘ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਯਾਦ (ਜ਼ਿਕਰ) ਕਰਨਾ’ ਸੀ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀ ਸ਼ੇਖ ਰੁਹਾਨੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ‘ਸਮਾਂ’ ਜਾਂ ‘ਕਵਾਲੀ’ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਲੇਮਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸੂਫੀ ਸ਼ੇਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ।

6. ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਧਰਮ: ਸ਼ੈਵ, ਵੈਸ਼ਨਵ ਅਤੇ ਸ਼ਾਕਤ

6.1 ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਤਾਂਤਰਿਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕਸਬਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜੈਨੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਬੇਸ਼ੱਕ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪਹਿਚਾਨ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤਿਆਗਮਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜੀਵ (ਚਾਹੇ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇ ਜਾਂ ਨਾ) ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਕਲੀਫ ਨਾ ਦੇਣ ਲਈ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਸੀ।

6.2 ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੰਦੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਪੱਧਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਅਰਥਾਤ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਿਵਜੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਸਥਾਪਤ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਸ਼ਿਵ ਭਗਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ੈਵ ਸਾਹਿਤ (ਅਗਮ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣ) ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ‘ਸੰਨਿਆਸੀ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਗੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਦਸ ਨਾਮੀ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ

ਤੇ ਉਹ ਕੇਸਰੀ ਰੰਗ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਜਾਂ ਚੀਤੇ ਦੀ ਖੱਲ ਲਟਕਾਈ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਆਪਣੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਸੁਆਹ ਨਾਲ ਤਿਲਕ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸੰਨਿਆਸੀ ਥਾਂ ਥਾਂ ਵਿਚਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਮੱਠ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ।

6.3 ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮੱਤ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਲਬਰੂਨੀ ਨੂੰ ਭਗਵਦਗੀਤਾ, ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗਰੰਥ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਕਸ਼ਮੀ-ਨਾਰਾਇਣ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਵੈਸ਼ਨਵ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗਣ ਵਾਲੇ ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ‘ਬੈਰਾਗੀ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤੀਆਂ, ਯੱਗ ਅਤੇ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮਾਸ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਪ੍ਰਚਾਰਦੇ ਸਨ।

6.4 ਸ਼ਾਕਤ ਦੇਵੀ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ‘ਸ਼ਕਤੀ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਵੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਕਤ ‘ਦੁਰਗਾ’ ਜਾਂ ‘ਕਾਲੀ’, ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਹੋਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂ ਬਲੀ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

7. ਨਵੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰਾਂ: ਗੋਰਖਨਾਥੀ ਜੋਗੀ, ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ, ਅਤੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ

7.1 ਗਜ਼ਨਵੀਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਵ ਮੱਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਪੈਦਾ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਬਾਨੀ ਗੋਰਖਨਾਥ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੇਵਤਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਜੋਗ (ਯੋਗ) ਦੀ ਕਠਿਨ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਸ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਣ ਵਾਲੇ ਗੋਰਖਨਾਥੀ ਜੋਗੀ ਜਾਂ ਕੇਵਲ ਜੋਗੀ (ਯੋਗੀ) ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੂਫੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਕਸਰ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਸਿੰਧ ਸਾਗਰ ਦੁਆਬ ਵਿੱਚ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਟਿੱਲਾ (ਮੱਠ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸੀ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮੱਠ ਹੋਰ ਕਾਫ਼ੀ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਏ। ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ 12 ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਭੇਖ-ਬਾਰਾਂ’ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਿਰ ਕੱਢ ਜੋਗੀ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੰਦਰਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਕੰਨ-ਪਾਟੇ ਜੋਗੀ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ‘ਨਾਥ’ ਦਾ ਉੱਪ-ਨਾਮ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਸੀ। ਜੋਗੀ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਨਾਦ ਜਾਂ ਸਿੰਘੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਲਗਾਤਾਰ ਬਲਦੀ ‘ਧੂਣੀ’ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਠਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਪੱਕੇ ਅਤੇ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਭੋਜਨ ਲਈ ਭੰਡਾਰਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਬਾਬਰ ਗੋਰਖ-ਹਟਰੀ ਵਿੱਚ: ਬਾਬਰ ਨਾਮਾ

- 7.2 ਜੋਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਠਿਨ ਮਾਨਸਿਕ-ਸਰੀਰਕ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਜਾਂ ਸਦਾ ਸਹਿਜ ਅਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਪਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੋਗੀ 'ਸਿੱਧ' ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਧ ਨੂੰ 'ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਆਮ ਲੋਕ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਿੱਧ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਕਲ ਜਾਂ ਸੂਰਤ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ; ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੂਖਮ ਜਾਂ ਵੱਡੇ ਅਕਾਰ ਵਾਲਾ, ਹਲਕਾ ਜਾਂ ਭਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ; ਉਹ ਕੋਈ ਵੀ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ; ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਉੱਡ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਮ ਧਾਤਾਂ ਜਾਂ ਸੁਆਹ ਨੂੰ ਵੀ ਸੋਨੇ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਦੀ ਰਸਾਇਣਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਜੋਗੀ ਦੇਸੀ ਦੁਆਈ-ਬੁਟੀ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਸਨ; ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਭੇਦ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ।
- 7.3 ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮੱਤ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਜਿਸਨੂੰ 'ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਹੀ ਰਾਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ, ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਤੇਹਰਵੀਂ ਅਤੇ ਚੌਧਵੀਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੂਪ, ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਅਸਲ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀਤਾ ਅਤੇ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ। ਇੰਝ ਸੀਤਾ-ਰਾਮ ਅਤੇ ਰਾਧਾ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

- 7.4. ਚੌਧਵੀਂ ਅਤੇ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਮੱਠ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੱਠਾਂ ਕਾਰਨ ਰਾਮਾਨੰਦੀ ਬੈਰਾਗੀਆਂ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧ ਗਿਆ। ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਪਾਲਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੱਠਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਸਨ। ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਵਿੱਚ ਚੈਤੰਨਿਆ ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਵਲੱਭਚਾਰੀਆ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਦਾ ਚਲਣ ਕੀਤਾ। ਚੈਤੰਨਿਆ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਦੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਲਿਵਲੀਨਤਾ ਨਾਲ ਨਾਚ ਤੇ ਸਾਜ਼-ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਭਜਨ-ਕੀਰਤਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ। ਵੱਲਭ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਲਈ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਜਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਆਰੰਭਿਆ: ਜਿੱਥੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ, ਤੜਕੇ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਾਗਦੇ ਅਤੇ ਦੇਰ ਰਾਤ ਤੱਕ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੌਂਦੇ, ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਉੱਚ ਅਤੇ ਮਧਿਅਮ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸੀ; ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਸਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਨੇ ਕੁੱਝ ਕੁੱਝ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵੀ ਵਰਤੀ ਅਤੇ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵੱਲ ਝੁਕਾਅ ਦਿਖਾਇਆ।
- 7.5 ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਲਹਿਰ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਭਗਤ’ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਅਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਸੱਚਾਈ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ‘ਭਗਤਾਂ’ ਨੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਬਨਾਰਸ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ: ਮੌਲਵੀ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਜੋ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਦੇ ਰਖਵਾਲੇ ਹਨ, ਇੱਕੋ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਨੇ ਵੇਦ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ, ਜੋ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਰੱਬੀ ਸੰਦੇਸ਼ (ਇਲਹਾਮ) ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰਿਆ। ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਨੇ ਸਾਫ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ, ਸ਼ੁੱਧੀਕਰਨ ਲਈ ਇਸ਼ਨਾਨ, ਰਸਮੀ ਵਰਤ ਅਤੇ ਤੀਰਥਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨਾ ਤਾਂ ਹਰੀ ਹੈ ਨਾ ਅੱਲਾ (ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਹਰੀ ਜਾਂ ਅੱਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ), ਉਹ ਨਾ ਹੀ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ; ਉਹ ਤਾਂ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਰਾਹ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲ ਧਾਰਮਿਕ ਮੱਤ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਅਤਿ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਧਰਮ ਤੇ ਨਵੇਂ ਪੰਥ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਅਗਲੇ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

- ਜੇ.ਐਸ.ਗਰੇਵਾਲ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਨ ਹਿਸਟਰੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ: ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1998 (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ)।
- ਜੇ.ਐਸ.ਗਰੇਵਾਲ: ਰਲੀਜ਼ਿਅਸ ਮੂਵਮੈਂਟਸ ਐਂਡ ਇਨਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨਸ ਇਨ ਮੈਡੀਵਲ ਇੰਡੀਆ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ: ਔਕਸਫਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ, 2006 (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ)।
- ਜੇ.ਐਸ.ਗਰੇਵਾਲ: ਦਾ ਸਿਖਸ ਆਫ਼ ਦਾ ਪੰਜਾਬ, ਕੈਂਮਬਰੀਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ, 2017 (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਨਵੀਂ ਛਾਪ)।
- ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ: ਪਰਸਪੈਕਟਿਵਸ ਔਨ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ: ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ੋਪ, 2000(ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ)।

ਅਭਿਆਸ

ਭਾਗ-ੳ

1. ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਣਾ ਹੈ):

ਬਹੁਭਾਂਤੀ ਉੱਤਰ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

- i) ਤਾਜ਼ੀਆ ਕਿਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ?
(ੳ) ਸੁੰਨੀ (ਅ) ਸ਼ੀਆ (ੲ) ਸੂਫੀ (ਸ) ਜੋਗੀ
- ii) ਅਲਬਰੂਨੀ ਕਿਸ ਸਦੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ?
(ੳ) 11ਵੀਂ (ਅ) 12ਵੀਂ (ੲ) 14ਵੀਂ (ਸ) 15ਵੀਂ
- iii) ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਦਾ ਉੱਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਕੌਣ ਸੀ?
(ੳ) ਦੌਲਤ ਖਾਨ ਲੋਧੀ (ਅ) ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ (ੲ) ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ (ਸ) ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ
- iv) ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਸਨ:
(ੳ) ਸ਼ੇਵ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ (ਅ) ਸੁੰਨੀ ਅਤੇ ਸ਼ੀਆ
(ੲ) ਗੋਰਖਨਾਥੀ ਅਤੇ ਕਬੀਰਪੰਥੀ (ਸ) ਸੂਫੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਕਤ

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ:

- v) ਅਲਬਰੂਨੀ ਨੇ ..... ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਰਚੀ ਸੀ।
- vi) ਪਸ਼ੂ ਬਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ..... ਸਨ।

- vii) ..... ਅਵਤਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।
- viii) ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ..... ਨੇ ਕੀਤਾ।
- ix) ਵੈਸ਼ਨਵ ਤਿਆਗੀਆਂ ਨੂੰ ..... ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
- x) ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ..... ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ।

ਸਹੀ/ਗਲਤ:

- xi) ਸੁੰਨੀ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਖਲੀਫਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ (ਸਹੀ/ਗਲਤ)

2. ਇੱਕ ਵਾਕ ਤੱਕ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

- i) ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ 'ਹਿੰਦੂ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ?
- ii) ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਚੱਲੀਆਂ?
- iii) ਸੰਨ 1519-24 ਵਿੱਚ ਬਾਬਰ ਨੇ ਕਿਹੜੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ?
- iv) ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਨੇ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ?
- v) ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸ ਲਈ ਕਰਦੇ ਸਨ?
- vi) ਲੋਧੀ ਸੁਲਤਾਨ ਕਿਸਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ?
- vii) ਮੁਕੱਦਮ ਕੌਣ ਸਨ?
- viii) ਪੱਟਵਾਰੀ ਦਾ ਕੀ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ?
- ix) ਸ਼ੇਖਜ਼ਾਦਾ ਅਤੇ ਪੀਰਜ਼ਾਦਾ ਕੌਣ ਸਨ?
- x) ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਿਹੜੀਆਂ ਚਾਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਪਰਪੱਕ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ?

ਭਾਗ-ਅ

3. ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (35-40 ਸ਼ਬਦ)

- i) 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਨ?
- ii) ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਲੋਧੀਆਂ ਅਧੀਨ ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ?
- iii) ਲੋਧੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਅਧੀਨ ਪਦਧਾਰਕ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਜ਼ਿਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ?
- iv) ਤੁਰਕ-ਅਫ਼ਗਾਨ ਹਕੂਮਤ ਸਮੇਂ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਿਵੇਂ ਬਦਲ ਗਈ?
- v) ਜਾਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਾਰੇ ਅਲਬਰੂਨੀ ਨੇ ਕੀ ਕਿਹਾ ਹੈ?
- vi) ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ?

- vii) ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਖੱਤਰੀ ਕਿਹੜੇ 'ਰਵਾਇਤੀ ਵਿਗਿਆਨਾਂ' ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਸਨ?
- viii) 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਸੀ?
- ix) ਜੋਗੀ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
- x) ਸੁੰਨੀ ਅਤੇ ਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਸਨ?

ਭਾਗ-੮

4. ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (100-150 ਸ਼ਬਦ)

- i) ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
- ii) ਲੋਧੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
- iii) 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਣਤਰ ਕੀ ਸੀ?
- iv) 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
- v) ਸੂਫੀਆਂ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
- vi) ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਦੇ ਉੱਘੇ ਆਗੂ ਕੌਣ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ?
- vii) ਜੋਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕੀ ਸਨ?
- viii) ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀ ਸਨ?

ਭਾਗ-੯

5. ਮਾਨ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਪੰਜ ਸਥਾਨ ਵਿਖਾਓ:

ਸਿਆਲਕੋਟ, ਸੈਦਪੁਰ (ਐਮਨਾਬਾਦ), ਦਿਪਾਲਪੁਰ, ਪਾਕਪਟਨ, ਲਾਹੌਰ, ਪਾਣੀਪਤ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ।
ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਰ ਸਥਾਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕਰੋ।

ਨਕਸ਼ਾ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ਹੈ....

